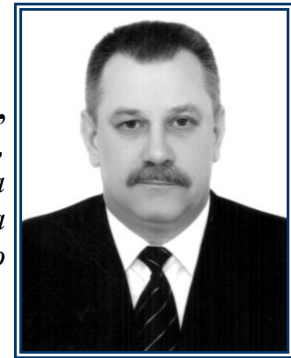

УДК 340.15

Футулуйчук Дмитро Дмитрович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії держави та права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ АРМІЇ УНР (1917-918 РР.): СПРОБА РЕТРОСПЕКТИВНОГО АНАЛІЗУ

У статті на основі аналізу історичних документів та наукової літератури автор робить спробу показати особливості становлення армії УНР.

Ключові слова: армія, українська революція, Українська Центральна рада, армійський корпус.

Постановка проблеми. Історія українського державотворення періоду національної революції 1917-1921 рр. була і залишається однією з центральних тем досліджень вітчизняної історичної науки. Складні та неоднозначні, а іноді й суперечливі політичні процеси, події, факти і явища періоду визвольних змагань набули особливої актуальності і значущості у зв'язку з утворенням незалежної України.

Розвиток самостійної Української держави, поглиблення демократичних процесів, формування громадянського суспільства вимагає переосмислення нашого історичного минулого з точки зору паритету національних інтересів та національної безпеки. У цьому контексті особливого звучання набуває проблема дослідження історії армії УНР. Байдуже ставлення уряду УНР до процесу українізації в регулярних російських частинах, недооцінка зовнішньополітичної небезпеки як з боку більшовицької Росії, так і з боку Антанти та країн Троїстого союзу, непослідовність українського політичного проводу у питаннях організації та збереження української регулярної армії, певна недовіра і страх перед боездатною національною військовою силою – все це спричинило поразку української національної революції й звело нанівець її державотворчі досягнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблем історичного становлення армії УНР присвячена нині значна кількість праць, зокрема, В. Верстюка, В. Волинського, В. Голубка, Я. Грицака, Т. Гунчака, Д. Донцова, В. Задунайського, А. Жука, В. Іваниса, Т. Остапенко, В. Солдатенка та інших. Однак нині необхідним є дослідження історії армії УНР з точки зору новітніх методів та підходів, з урахуванням потреби комплексного переосмислення минулого на основі раніше невідомих документів.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу етапів становлення армії УНР в історичному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія армії УНР в зазначений хронологічний період належним чином представлена в джерелах та висвітлена в науковій літературі. Джерельну базу склали опубліковані документи і матеріали. Крім того, окрему групу джерел становлять спогади безпосередніх учасників подій.

Цінні документи, що стосуються цієї проблематики, вміщені у збірнику «Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2-х т.» [31; 32]. Важливе значення має документ «Матеріали і документи дев'ятої сесії ЦР від 16 січня 1918» [32, с. 109].

Зокрема, у ньому йдеться про «утворення народної армії на основі міліції, яка організовується для оборони від зовнішнього ворог». Фактично це була перша серйозна спроба УЦР організувати національні війська. Проте, як свідчать історичні факти, це рішення Центральної Ради було прийнято вже занадто пізно й не мало великого значення.

Ряд важливих документів вміщено у збірнику «Великая Октябрьская революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918: в 3-х т.» [2; 4]. Звичайно, ця збірка має тенденційний характер, проте деякі документи залишаються актуальними і в наш час. Важливе значення для нас мають документи, які свідчать про занепад бойового духу та деморалізацію військ Південно-Східного фронту. Ряд матеріалів доводять, що частина підрозділів російської армії, які ще навесні 1917 р. прихильно ставилися до УЦР, вже восени цього ж року висловлювалися про підтримку більшовиків або ж оголошували нейтралітет.

Отже, зазначені джерела дозволяють зробити висновок, що необачна політика уряду УНР у сфері організації національної армії потягла за собою невідворотні фатальні наслідки [2 с. 698].

Низку джерел становлять спогади учасників подій. У цьому сенсі центральне місце належить мемуарній спадщині генерала П. Скоропадського, який стояв біля витоків утворення української регулярної армії [24]. У своїх спогадах Скоропадський зазначав, що українізація охопила майже усі підрозділи російської армії. Наказ про українізацію 34-го армійського корпусу й про організацію Першого українського корпусу під командуванням генерала надійшов особисто від генерала Корнілова [24, с. 23]. Проте, як згадував сам Скоропадський, український політичний провід з недовірою поставився до українізації військ. Вимоги генерала до УЦР про висилку на фронт агітаторів, які паралізували б пропаганду більшовиків, також залишилися без уваги. Внаслідок цього, як зазначав сам Скоропадський, деякі українізовані полки ще до приходу більшовиків висловили їм свої співчуття [24, с. 59].

Цінна інформація міститься у київському щоденнику Д. Донцова «Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання» [11]. Спогади являють собою безпосереднє свідчення учасника подій періоду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського. У своїх коротких нотатках Д. Донцов подає надзвичайно глибоку і змістовну характеристику життя Києва 1918 р. У спогадах міститься важливе повідомлення, датоване 25 липням 1918 р. Донцов зазначає, що під час зустрічі з Р. Сушком, Є. Коновальцем та А. Чайківським довідався, що вони хотіли б звернутися до П. Скоропадського й відновити діяльність січових стрільців, які з встановленням влади гетьмана були розформовані [11, с. 75]. Незабаром гетьманський уряд у серпні 1918 р. дозволив формування частин січових стрільців, місцем дислокації яких було визначено Білу Церкву.

Історії армії УНР присвячено ряд фундаментальних досліджень. Одним з перших є «Історія українського війська: В 3-х ч.» за редакцією І. Крип'якевича та Б. Гнаткевича [20]. Дослідження опирається на значну джерельну базу, що робить його актуальним і певною мірою неупередженим. Історики досліджують основні етапи становлення та розвитку не лише збройних сил УНР, але й військових керівних установ, основних силових підрозділів, частин українського військово-морського флоту та авіації. Однією з основних причин поразки української національної революції, на думку І. Крип'якевича та Б. Гнаткевича, є неспроможність УЦР до рішучих дій у галузі організації зі стихійного військового руху регулярної української армії [20, с. 410]. Історики стверджують, що Центральна рада не мала змоги проводити організацію державного життя в Україні, бо не мала важливої опори – збройної сили, яка могла б очистити Україну від анархічного елемента та не допустити на українську землю більшовицьке військо [20, с. 396].

Подібної думки притримуються майже усі сучасні українські історики, зокрема Я. Грицак [9], О. Субтельний [28], В. Солдатенко [25] та інші. Український історик Т. Гунчак у дослідженні «Україна у першій половині ХХ ст.» [10] вважає, що український уряд не звертав належної уваги на розбудову дисциплінованої збройної сили. Автор зазначає, що українські полки потрапили під вплив більшовицької пропаганди та агітації, у результаті чого українські військові частини або саморозпустилися, або ж оголосили про свій нейтралітет [10, с. 126].

Таку позицію українського уряду щодо збройних сил пояснює В. Солдатенко у своїй монографії «Українська революція: концепція та історіографія» [25]. На основі праць ідеологів тогочасного визвольного руху, документів політичних партій і організацій, матеріалів періодичних видань і преси В. Солдатенко зробив спробу комплексно проаналізувати концепцію Української революції й дати їй виважену оцінку.

Лідери Української революції, на думку дослідника, вважали, що своєю поміркованістю, стримуючою позицією щодо української армії, вони убезпечують національно-визвольний рух від передчасного прямого зіткнення з переважаючими силами суперників, готових використати будь-який привід для рішучої розправи [25, с. 227].

Слід зауважити, що істориками розробляється проблема організації української армії в період гетьманату П. Скоропадського. Відомий український політичний діяч та історик періоду революції Д. Дорошенко у дослідженні «Історія України 1917-1923 рр.» [12; 13] зазначає, що згідно з умовою, яка була укладена між німецьким командуванням та гетьманом, мала бути утворена українська армія. Проте про її кількість та основні завдання, які б мали стояти перед цією збройною силою, мала вирішувати окрема українсько-німецька угода [13, с. 161].

Німецьке командування, як зауважив відомий український діаспорний історик О. Субтельний, не підтримувало створення великої військової сили, здатної кинути виклик німецькому переважаючому впливу. Проте гетьману вдалося організувати ряд військових частин та поліцейських формувань, до яких вступила значна кількість колишніх царських військових спеціалістів [28, с. 440].

Незважаючи на значну увагу гетьмана П. Скоропадського до питань армії, деякі регулярні українські частини (дивізії синезупанників, сірожупанників та січові стрільці) в листопаді 1918 р. перейшли на бік республіканських військ й виступили проти гетьмана. Сучасні українські дослідники В. Задунайський [15, с. 752] та І. Підкова [23, с. 755-762] вважають, що це було зумовлено тим, що значна кількість українських боездатних частин, у тому числі синезупанники і січові стрільці, у період гетьманату були роззброєні і розформовані. Зрозуміло, що такі дії гетьманського уряду викликали лише незадоволення.

Однак, незважаючи на розуміння значущості збройних сил, відсутність узгодженої політичної програми між діячами Директорії УНР призвела до неминучих катастрофічних наслідків.

Процес формування української армії розпочався відразу після повалення царизму в Російській імперії у лютому 1917 р. та одночасно з розгортанням національно-визвольного руху в Україні.

Перед Українською Центральною радою виникло актуальне тоді питання, а саме – створення Української національної армії. Початки творення Української Армії відбувалися в умовах надто несприятливих, серед революційного хаосу, який охопив простори Російської імперії [30, с. 43].

У березні 1917 р. у Києві за ініціативою М. Міхновського відбулися перші збори українських офіцерів та солдатів російської армії, які звернулися до Тимчасового уряду Росії з вимогами національної територіальної автономії України і проголосили себе

Тимчасовою українською військовою радою. Зокрема, у відозві до Тимчасового уряду, крім того, йшлося, що «Військова рада вітає виголошені Тимчасовим урядом свободи в твердій вірі, що Тимчасовий уряд виголосить до України правний акт ще до скликання Установчих зборів, подібний актові до Фінляндії, в якому має повернути Україні її автономні права, захвачені царатом» [12, с. 246].

Процес розвалу російської армії прогресував. Армія деморалізовувалася, втрачала свою боєздатність. Гасло, що кинули російські революціонери, – «мир без анексій і контрибуцій», – захопило стомлену 4-річною війною солдатську масу. Російська армія виразно не хотіла продовження війни.

24 березня відбулося військове віче, на якому зібралася понад тисяча солдатів і офіцерів. Віче підтримало рішення попередніх зборів. Крім того, було ухвалено організацію «Українського охочекомонного полку вільних од військової служби людей». За ініціативою того ж М. Міхновського 29 березня 1917 р. було скликано у Києві нараду українців-воjakів київського гарнізону. Головою цієї наради було обрано полковника П. Волошина, заступником голови – капітана О. Сахна-Устимовича. На порядок денний були поставлені такі питання:

- 1) організація українського військового клубу;
- 2) організація українського війська;
- 3) участь війська в українській маніфестації, призначеній на 19 березня [12, с. 246].

Нарадою були прийняті рішення про «негайну організацію власної національної армії яко могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна помислити про здобуття повної волі України». Крім того, постановили про організацію українських добровільних полків [5, с. 131].

Одноголосно було прийнято рішення про заснування у Києві Українського військового клубу імені Гетьмана Павла Полуботка «як окремої, вповні самостійної військової української організації». Вже 31 березня 1917 р. на засіданні клубу було затверджено Статут, який розробив Міхновський. Згідно зі статутом, головною метою організації було «згуртування в одній сім'ї всіх воjakів, лікарів і військових урядовців української народності під прапором Федеративної Росії – автономної України». Справами клубу керувала рада, що складалася з 24 членів і 12 кандидатів. Очолював її М. Міхновський [12, с. 252]. Клуб відкривав свої філії на фронтах і по всій Україні. Перед місцевими осередками ставилося завдання сприяти зростанню національної свідомості шляхом розповсюдження брошур, часописів та відозв із закликом до військових українців об'єднуватися в окремі національні громади та встановлювати зв'язок з організацією [12, с. 253]. У квітні 1917 р. у Києві відбулося віче українських солдатів – фронтовиків, яке ухвалило вимогу до Тимчасового уряду про створення української армії, виділення на фронті солдатів-українців в окремі частини, формування в тилу українських полків. Одночасно у Мінську утворилася Українська фронтова рада для військ Західного фронту на чолі з С. Петлюрою [10, с. 128].

Одночасно з утворенням клубу ім. Полуботка було засновано Український військовий організаційний комітет, метою якого була організація українських військових частин. Перша українська військова частина – Перший український козацький полк ім. Б. Хмельницького – утворилася в травні 1917 р. Так, 1 травня 1917 р. солдати, що перебували на збірних пунктах у Києві, виступили з вимогою сформувати з них Український козацький полк ім. Б. Хмельницького [8, с. 93]. Київська рада робітничих і солдатських депутатів, об'єднання громадських організацій та рада військових депутатів Київського військового округу засудила цю вимогу і виявила готовність збройним шляхом не допустити формування українських військових частин. Тоді солдати за підтримки УЦР

самочинно сформували Український козачий полк. Їх підтримав командувач Південно-Західного фронту генерал О. Брусилов, який 4 травня 1917 р. дав згоду на укомплектування полку за умов, що особовий склад частини формуватиметься з добровольців [30, с. 75]. Сформований полк складався з 16 сотень, чисельний склад становив 3574 осіб. Командиром полку було обрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, старшинами С. Ярошенка, В. Дмитренка, І. Лук'яненка, С. Ізбицького, Г. Мичка [1, с. 33].

З утворенням Першого українського козачого полку ім. Б. Хмельницького, український військовий рух входив у нову фазу. Ця фаза позначилася протистоянням двох напрямків щодо питання Української національної армії. Перший напрямок був представлений товариством ім. П. Полуботка на чолі з М. Міхновським, який відстоював ідею створення регулярної української армії як основи майбутньої самостійної України [5, с. 131]. Другий табір українських політиків – революційні демократи, речником яких виступав В. Винниченко. Останні вважали, що регулярна армія «непотрібна й небезпечна». З метою подолання конфронтації та для вироблення спільної лінії у військовому питанні було вирішено скликати 1-ий Всеукраїнський військовий з'їзд, який розпочав свою роботу у Києві 18 травня 1917 р. [12, с. 250].

У роботі з'їзду взяло участь 700 делегатів від усіх армій російського фронту, від Балтійського й Чорноморського флоту, від гарнізонів і військових частин тилу. За підрахунками організаторів з'їзду, делегати представляли 1580 тис. українських вояків. На 1-му Всеукраїнському військовому з'їзді було утворено Український генеральний військовий комітет, який мав здійснювати керівництво усім українським військовим рухом [10, с. 82]. Водночас зі створенням українських військових організацій і формуванням добровольчих полків тривав процес українізації тих військових частин російської армії, що склалися переважно з українців. До царської армії на початок Першої світової війни було мобілізовано не менше 4 млн. українців, які у міру розширення українського національного руху почали вимагати від російського командування виділення їх в окремі військові частини [9, с. 288]. У серпні 1917 р. українізований 34-й корпус російської армії під командуванням П. Скоропадського був перейменований у Перший український корпус [24, с. 23]. Організація Першого українського корпусу потребувала підтримки з боку як УЦР, так і Генерального військового секретаріату. Проте українські політики не тільки недооцінювали значення корпусу, а ще й ставилися до нього з певною недовірою, особливо до його командира генерала П. Скоропадського. Керівництво УНР не відреагувало на телеграми Скоропадського, який закликав вислати на фронт з Києва агітаторів, які б мали паралізувати більшовицьку пропаганду. Сам генерал пізніше писав, що круги Центральної ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають опертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства й отаманів-аматорів [24, с. 62].

Незважаючи на це, українізація в російських військах тривала. Так у вересні 1917 р. з 6-го російського армійського корпусу сформовано 2-й Січковий запорізький корпус. На початку листопада 1917 р. українські старшини і солдати піхотного Фінляндського полку створили Гайдамацький курінь під командуванням сотника Пустовіта [20, с. 374].

З метою дати законне обґрунтування стихійному українському національному руху серед військових Генеральний військовий комітет оголосив про скликання II-го Військового з'їзду [10, с. 89]. З'їзд розпочав свою роботу 5 червня 1917 р. У його роботі взяли участь 1976 делегатів, які представляли 1700 тис. українських солдат і офіцерів. З'їздом було прийнято ряд резолюцій, які стосувалися: повноважень Генерального

комітету; процесу українізації в армії тощо. Слід зауважити, що з'їзд лише посилив процес українізації серед солдатів-українців російської армії та спонукав УЦР до більш рішучих політичних заходів [25, с. 228].

Генеральний військовий комітет отримував велику кількість телеграм від начальників дивізій і корпусів Південно-Західного і Північного фронтів з високими оцінками бойової діяльності українізованих частин. Головнокомандуючий Південно-Західного фронту генерал Корнілов у розмові з членом Українського генерального військового комітету генералом Кондратовичем визнав, що українізовані частини б'ються надзвичайно відважно. Одночасно генерал Корнілов наказав, згідно з проханням С. Петлюри, дозволити перевід українців-офіцерів з різних частин до українізованих військових підрозділів [12, с. 260].

До вересня 1917 р. Український військовий комітет встиг добитися дозволу на відкриття у Києві двох піхотних шкіл підпрапорщиків, українських відділів при інженерній та артилерійській військових школах. Відкриття першої української школи підпрапорщиків відбулося в Києві в дні роботи III Всеукраїнського військового з'їзду [20, с. 367].

У листопаді 1917 р. комендант київської військової округи полковник В.Павленко поклав початок створенню української гвардії, сформувавши у Києві дві сердюцькі дивізії. Наприкінці 1917 р. з полонених галичан у Києві був створений Галицько-буковинський курінь січових стрільців. Рішення про організацію цієї військової частини було прийнято Галицько-Буковинським комітетом ще влітку 1917 р. [20, с. 446]. 12 листопада 1917 р. до комітету надійшла військова згода Генерального секретаріату військових справ на створення такої частини. Одразу ж з'явилася відозва «Тимчасової головної ради галицьких, буковинських і закарпатських українців», яка закликала вступати у ряди січових стрільців. Відозву підписали І. Лизанівський, Є. Коновалець, Р. Дашкевич. Полковник Р. Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольців-галичан, які поклали початок Галицько-буковинському куреню, що поступово поповнювався за рахунок полонених українців, утікачів із різних концтаборів біля Царицина, у Туркестані й Сибіру. Особовий склад куреня досяг 500 чол. Його комендантом було обрано сотника Г. Лисенка. З прибуттям до куреня групи колишніх полонених старшин УСС із концтабору під Царицином – А. Мельника, Р. Сушка, В. Кучабського, І. Андруха – та загону, сформованого О. Думіним і Є. Скалієм із полонених галичан, які працювали в копальнях на Криворіжжі, підвищилася дисципліна та боєздатність цього формування [23, с. 761]. При створенні підрозділу було прийнято за основу організаційну структуру Легіону УСС. Незабаром курінь став найбоєздатнішою частиною армії УНР [23, с. 762].

Ще у квітні 1917 р. розпочався процес утворення частин Вільного козацтва. Вільне козацтво представляло собою добровільні військово-міліційні з'єднання, які були створенні для захисту Української держави і охорони правопорядку. Перший кіш Вільного козацтва було сформовано у Звенигородському повіті на Київщині. Кошовим отаманом став С. Гризло. Ініціатором створення Вільного козацтва був селянин із Гусакова Звенигородського повіту – Смоктей. У серпні 1917 р. добре організовані вільнокозацькі підрозділи діяли в Бердичівському, Борзнянському, Київському, Канівському, Черкаському, Ніжинському та Уманському повітах [20, с. 378]. У серпні – вересні 1917 р. вільнокозацький рух охопив усю Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину, Кубань. Були створені коші ім. Семена Палія, ім. гетьмана П. Сагайдачного. Одним із найкращих був «Гайдамацький курінь» на Херсонщині [20, с. 378].

У грудні 1917 р. С. Петлюрою, який став отаманом цієї частини, було сформовано Гайдамацький кіш Слобідської України. Кіш складався з двох куренів – червоних і чорних гайдамаків, кінної отаманської сотні та гарматного дивізіону. Особовий склад коша складався з добровольців, переважно старшин київських військових шкіл [20, с. 374].

У листопаді 1917 р. для управління всіма збройними силами України було сформовано Український генеральний військовий штаб, який став вищим органом управління збройними силами УНР. Керівником штабу було призначено генерала Б. Бобровського [1, с. 33].

Наприкінці грудня 1917 р. Генеральний військовий штаб приступив до розробки законопроекту про створення нового національного війська за територіальним принципом. У той же час змінюється керівництво Генерального секретаріату. У результаті постійних конфліктів між В. Винниченком та С. Петлюрою, останній пішов у відставку [18, с. 158-159]. Таким чином, посаду генерального секретаря військових справ посів М. Порш, який енергійно приступив до виконання своїх обов'язків [18, с. 159]. Вже 1 січня 1918 р. законом УЦР при Генеральному секретаріаті військових справ було створено Комітет з демобілізації, який мав керувати демобілізацією військ Українського фронту. 10 січня наказом М. Порша було впроваджено уніформу та розроблено відзнаки родів військ і посад для української армії [5, с. 149].

Незважаючи на значний національний революційний рух серед військових-українців та на прагнення окремих діячів цього руху створити українські боєздатні регулярні війська, до початку українсько-більшовицької війни уряд УНР з ряду причин політичного і організаційного характеру не зміг створити регулярної армії. Тільки 16 січня 1918 р. на засіданні Малої Ради було прийняте рішення про створення народної армії [32, с. 109]. Однак через опір частини членів УЦР воно втілювалося в життя дуже повільно. Наприкінці січня – на початку лютого 1918 р. на підступах до Києва розгорнулися запеклі бої з наступаючими більшовицькими військами. Столицю обороняли Гайдамацький кіш Слобідської України, Курінь січових стрільців, Помічний студентський курінь, курінь Вільного козацтва, Полк ім. кошового К. Гордієнка, Окремий чорноморський курінь, Залізничний курінь та інші невеликі військові загоны [20, с. 401].

Залишивши Київ, всі українські військові частини, крім Гайдамацького коша, у районі містечка Ігнатівці були об'єднані в Окремий запорізький загін під командуванням генерала А. Присовського, що поклало початок формуванню української регулярної армії [12, с. 267].

Національно-визвольний революційний рух в Україні в 1917 р. охопив усі верстви суспільства. Армія не стала винятком. Стихійний революційний рух охопив майже усі військові підрозділи Південно-Західного фронту. Українізація регулярних частин російської армії та утворення власне українських військових формувань та організацій створили можливості для уряду УНР щодо утворення національних збройних сил.

Висновки. Отже, підводячи підсумок, варто зауважити, що УЦР, незважаючи на військові з'їзди та їх рішення, готовність колишніх царських військових спеціалістів вступити на службу у частини УНР, масову українізацію у військах, потенційну військову загрозу з заходу та північного сходу, не спромоглася утворити боєздатну регулярну армію. Недалекоглядна політика щодо військової проблеми стала очевидною вже в грудні 1917 – січні 1918 рр., коли значна кількість прихильних до УНР військ або ж саморозпустилися, або ж оголосила нейтралітет. Незавершений процес формування національного українського війська спричинив поразку УНР у результаті більшовицької агресії в січні 1918 р.

Результати проведеного ретроспективного аналізу становлення армії УНР в 1917-1918 роках є підставою для подальших наукових досліджень проблем, пов'язаних із історичним розвитком УНР.

Список використаних джерел

1. Армія Української Народної Республіки // Довідник з історії України (А – Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
2. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов : в 3-х т. – Т.1. – К. : Госполитиздат, 1957. – 1007 с.
3. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов : в 3-х т. – Т. 2. – К. : Госполитиздат, 1957. – 729 с.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов : в 3-х т. – Т. 3. – К. : Госполитиздат, 1957. – 995 с.
5. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради : бібліографічний довідник / В. Ф Верстюк, Т. С. Остапенко. – К., 1998. – 254 с.
6. Волинський В. На Львів і Київ : Воєнні спогади: 1918 – 1920 рр. / В. Волинський. – Торонто: Гомін України, 1963. – 238 с.
7. Галицька-Дідух Т. В. Радянська Росія в політиці урядів УНР і ЗУНР (1919 – 1920 рр.) / Т. В. Галицька-Дідух // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5-6. – С. 235–239.
8. Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917 – 1918 : Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с.
9. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
10. Гунчак Т. Україна : Перша половина ХХ с. Нарис політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
11. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ : Документально-художнє видання / упоряд. К. Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – 208 с.
12. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917 – 1923.: в 2-х т. : Документально-наукове видання / Д. І. Дорошенко. – Т. 1. – К. : Темпора, 2002. – 320 с.
13. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917 – 1923.: в 2-х т. : Документально-наукове видання / Д. І. Дорошенко. – Т. 2. – К. : Темпора, 2002. – 352 с.
14. Жук А. Вербна неділя у Києві 1918 року / А. Жук // Гетьманський альманах / відп. ред. Ю. І. Терещенко. – Ч. 2. – К. : ВЦ КНЛУ, 2003. – 188 с.
15. Задунайський В. Синезупанників дивізії / В. Задунайський // Довідник з історії України (А – Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 752.
16. Зимові походи Армії УНР 1919 – 1920, 1921 // Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С.260 – 261.
17. История Великой Октябрьской социалистической революции на Украине / отв. ред. Ю. М. Гамрецкий; АНУССР, Ин-т истории. – К. : Наукова думка, 1987. – 270 с.
18. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – К. : Наукова думка, 1993. – 270 с.
19. Історія українського війська, 1917 – 1995 / упорядн. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.

20. Історія українського війська: В 3-х ч. / під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнаткевича. – Львів, 1936. – Ч. 3. – 572 с.
21. Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.
22. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во О. Теліги, 2001. – 640 с.
23. Підкова І. Січові Стрільці / І. Підкова // Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С.761–762.
24. Скоропадський П. Спогади. (Кінець 1917 – грудень 1918) / гол. ред. Я. Пеленський. – К. – Філадельфія, 1995. – 492 с.
25. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Книга Пам'яті України, 1997. – 416 с.
26. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена : Інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921-1924) / І. Срібняк. – К. : Вид-во О. Теліги, 1997. – 128 с.
27. Срібняк І. Українська Держава на міжнародній арені: з досвіду діяльності воєнної дипломатії у 1918 р. / І. Срібняк // Гетьманський альманах / відп. ред. Ю. І. Терещенко. – Ч. 2. – К. : ВЦ КНЛУ, 2003. – С. 94–100.
28. Субтельний О. Україна : Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
29. Требіцький В. Державні службові прапори Гетьманського Двору 1918 р. / В. Требіцький // Гетьманський альманах / відп. ред. Ю. І. Терещенко. – Ч. 2. – К. : ВЦ КНЛУ, 2003. – С. 71–80.
30. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність : Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 / О. І. Удовиченко. – К. : Україна, 1995. – 206 с.
31. Українська Центральна Рада : Документи і матеріали: у 2-х т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – 591 с.
32. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2-х т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1996. – 591 с.
33. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / упор. В. Верстюк. – К. : Вид-во О. Теліги, 2003. – 1024 с.

**Футулуйчук Д. Д. Етапи становлення армії УНР (1917-1918 гг.):
попытка ретроспективного анализа**

В статье на основе анализа исторических документов и научной литературы автор делает попытку показать особенности становления армии УНР.

Ключевые слова: армия, украинская революция, Украинский Центральный совет, армейский корпус.

**Futuluychuk D. D. Stages of becoming of army of UNR (1917-1918.):
attempt of retrospective analysis**

In the article on the basis of analysis of historical documents and scientific literature an author gives it a shoot to show the features of becoming of army of UNR.

Key words: army, Ukrainian revolution, Ukrainian Central Cancil, army corps.

